

Dezertér. Zbehnutie z Uhorského vojska počas prvej svetovej vojny nielen ako literárny fenomén

FILIP PACALAJ

Jedným z najvýznamnejších zlomových bodov v historickom príbehu stredoeurópskych národov bola prvá svetová vojna. Niektoré sa v tom čase emancipovali a vytrhli z područia iných, iné po rozpade rakúsko-uhorskej monarchie stratili vedúcu úlohu v regióne. Na pozadí tohto veľkého historického príbehu môžeme sledovať dva základné osobné príbehy.

Prvý z nich je príbehom revolucionára, ktorý sa zapojil do odboja proti starej vlasti s víziou vlasti novej, človeka nasadzujúceho svoj život pre určitú vec. Hrdinom druhého príbehu je muž lojálny a zodpovedný, ktorý dokáže prijať a zohrať pridelenú úlohu.

Prvý príbeh

Súčasťou prvého príbehu sú medzi inými aj traja slovenskí spisovatelia a zároveň hrdinovia svojich autobiografických próz. Jozef Gregor Tajovský (1874–1940) so svojimi *Rozprávkami z Ruska* (1920), Janko Jesenský (1874–1945) v knihe *Cestou k slobode* (1933) a Mikuláš Gacek (1895–1971) v *Sibírskych zápiskoch* (1936).

Rozprávky z Ruska sú zbierkou krátkych próz, poviedok, črt, úryvkov z prednášok a zápiskov z plavby z Vladivostoku domov do Československa cez Japonsko a Ameriku. Niektoré z nich vyšli krátko po začiatku vojny v Uhorsku, viaceré boli počas Tajovského legionárčenia vydané v Amerike a distribuované medzi slovenskými vojakmi, iné mali premiéru až v súbornom vydaní.

Jesenský, Tajovského rovesník a v tom čase už rovnako etablovaný spisovateľ, si počas vojny píše denník, ktorý po vojne spracúva do podoby cestopisu a vydáva pod názvom *Cestou k slobode*.

Gacek, ktorý sa neskôr zapíše do dejín ako prekladateľ z ruštiny a kultúrny atašé prvej Slovenskej republiky, je od predchádzajúcich spisovateľov o dve generácie mladší, na vojnu odchádza ako stredoškólak, dopisuje si so svojou prvou ruskou platonickou láskou, vedie si denník, pôsobí ako zapisovateľ na schôdkach slovenských dôstojníkov.

Všetci traja budujú jeden príbeh, na počiatku ktorého stojí obžaloba vlasti a obžaloba nezmyselnej vojny. Obhajcovia v príbehu nemajú miesto, a preto je len prirodzené, že rozsudok

prichádza hneď a hneď sa aj vykonáva. Je ním to staré „non serviam“, odmietnutie služby, zbehnutie z vojska, vzdanie sa nepriateľovi. Nasleduje zajatie, ktoré je len krokom na vzostupnej ceste k slobode, a služba formujúcej sa novej vlasti v jej zahraničnom vojsku. Kľúčovú úlohu v tomto príbehu zohráva práve moment prechodu z jednej strany frontu na druhú – dezercia.

Dezercia

Literárny vedec Peter Zajac na pomenovanie situácie slovenského spisovateľa po roku 1989 používa batesonovský termín „double bind“.¹ Ide o dvojitú slučku okolo človeka stojaceho na rozhraní medzi dvoma historickými epochami, keď je nutné vybrať si medzi dvoma navzájom si protirečiacimi modelmi správania. Na jednej strane stoja hodnoty, ktoré boli roky pokladané za správne, na druhej je vízia nového usporiadania sveta, ktorá má však ešte ďaleko od uskutočnenia.

Podobný rozpor dvoch možností reagovania vo vyhranených situáciách nájdeme v románe *Moby Dick* (1851). Jeho autor Herman Melville tu ústami dôstojníka Stubba dáva radu veľrybárskemu učňovi Pipovi: „Základným heslom veľrybárstva je Drž sa člna, ale vyskytujú sa prípady, keď je lepšie riadiť sa heslom Vyskoč z člna“ (MELVILLE 1987: 378). Stubb po neúspešnom pokuse vysvetliť, na základe čoho možno v konkrétnej situácii rozoznať, ktorý prípad práve nastal, končí svoju reč slovami: „Zapamätaj si to a už nikdy nevyskoč!“ (TAMŽE: 378).

Dezercia je zbehnutie z vojska, zrada, vlastizrada, velezrada, porušenie zákona, porušenie vojenskej prísahy skrátka odsúdeniahodný čin. Dezertér je zradca, vlastizrada, vierolomník a zaslúži si opovrhnutie a trest. Ale čo ak práve začalo platiť pravidlo „Vyskoč z člna“?

Keď sa zrádza vlast', je namieste položiť si otázku, aká vlast' sa to zrádza a kvôli čomu sa zrádza. V prvej svetovej vojne sa zrádzala dožívajúca rakúsko-uhorská monarchia. To je dnešný pohľad. Zo súdobého pohľadu išlo o štát, ktorý mohol ešte nejaké to storočie fungovať. Navyše to bol štát zabúdajúci na práva svojich menších, ktoré mu túto nepriazeň oplácali svojou nelojalitou. V prvej dekáde dvadsiateho storočia zarezonovali v slovenských stolicích Uhorska také udalosti ako strieľanie do davu veriacich pri vysviacaní kostola v Černovej či fiasko pri hlasovaní o používaní slovenčiny ako vyučovacieho jazyka.² Pokusy o zmiernenie silných

¹ „Situácia, ktorú označil Gregory Bateson ako double bind, spočíva v tom, že človek alebo zviera musí naraz reagovať na dva typy signálov rozdielnych logických úrovní (alebo systémov)“ (ZAJAC 1995: 179).

² „Keď v čisto slovenskej župe Liptovskej slovenskí členovia stoličného výboru navrhovali, aby im podľa platného zákona umožneno bolo používanie ich materčiny, vtedy sa uplatnenie tohoto prirodzeného a i v zákone zabezpečeného práva slovenského zdalo ešte i tak vynikajúcemu členovi slovenskej národnej spoločnosti, akým bol už v tých dobách Andrej Hlinka, tak utopistické a nereálne, že sa zdržal hlasovania s výslovnou poznámkou ‚nem szavazom‘ (nehlasujem)“ (z prednášky Ivana Dérera, ktorú cituje Peter MACHO 2001: 321).

maďarizačných tendencií zlyhávali. Nečudo teda, že vojaci z horného Uhorska neprechovávali prehnanú úctu k ideálom, za ktoré mali položiť svoj život.

Traja vojaci, dvanásť útekov

Tajovský aj Jesenský sú odvedení a odchádzajú na front ako zrelí štyridsiatnici, poznačení istou životnou skúsenosťou vo svojej nehodnej vlasti. Obaja začínajú príbeh jej obvinením, zdôvodnením svojho neskoršieho úteku.

Jozef Gregor Tajovský, známy už pred vojnou ako spisovateľ – ruralista, vníma vojnu predovšetkým ako sociálne zlo. Jeho výber z textov začína črtou zo slovenskej dediny, konkrétne prácou na poli, pri ktorej chýba každá pomocná ruka. Jej hrdina, starký, si povzdychne: „Keby bol náš Ondrej nažive, ten by nás ratoval“ (TAJOVSKÝ 1956: 15). Hneď nasleduje náboženský motív, keď v črte „Na vojnu“ zobrazuje odvedených slovenských mužov ako „Jeden sa modlí, druhý píše list, tretí chodbou hvízda si ‚Hej Slováci‘“ (TAMŽE: 19). Rozprávač vyslovuje nádej, že toto je azda počiatok novej nábožnosti, lepšej, než je používanie božieho mena vo vojnovnej propagande („v jednej ruke meč a v druhej kríž“, TAMŽE: 19). Na náboženskú strunu Tajovský zahrá ešte zopárkrát. Maďarov zobrazuje výhradne ako kľajú a rúhajú sa, Slovákov spravidla pri modlitbe alebo inej bohumilej činnosti. To len logicky vyúsťuje do zvolania: „Sú to muky pre statočného Slováka: mlčať, pretvarovať sa priateľom Maďarov, keď ich duša nenávidí ako hriech“ (TAMŽE: 57).

Hoci sa medzi Tajovského *Rozprávkami z Ruska* nachádzajú aj hodnotné texty („Hlucháň“, „Kuchár Jurek“), umelecky najnepresvedčivejšou je patetická agitka „Janko Vrábel“. Hrdina dostáva patróny a premýšľa: „Však mi ich nadelili... Blázni! Myslia si, že ja na nich i len jeden vystrelím...“ (TAMŽE: 20). Chce sa priamo protiviť svojim nadriadeným, ale na radu strýca („tu máš smrť istú a tam môžeš sa dostať do zajatia“, TAMŽE: 21–22) sa rozhoduje pre dezerciu. Nasleduje prísaha, ktorú sa nechystá vyplniť: „Janko pristúpil a ústami ‚prisahal‘ [sic] a v srdci zapieral, prosiac Boha odpustiť mu“ (TAMŽE: 22). Janko sa nakoniec „dostal do túženého zajatia“ (TAMŽE 1956: 21). Podobne sa do túženého zajatia dostáva aj autor, ktorému sa útek vydaril až na desiaty pokus (cf. MIKULOVÁ 2005: 141).

Jankovi Jesenskému vyšiel hneď prvý útek. Podobne ako Tajovský, aj on cíti potrebu zdôvodniť ho pred čitateľom svojej knihy. Namiesto úvodu ponúka epizódu zo začiatku svojej advokátskej kariéry v Bánovciach. Spojili sa tam malomestské pomery s maďarónstvom a proti perspektívnemu konkurentovi sa prisahali všetci miestni advokáti, pričom mu prischla prezývka „pansláv“. Ako sám píše, „Slúžnovské a vojenské úrady ma viedli v evidencii politicky nespoľahlivých“ (JESENSKÝ 1946: 11). S hrôzami vojny sa stretáva ešte pred odchodom na front,

keď slúži v armádnej nemocnici, kde vidí umierať chorých a ranených vojakov. Sociálny aspekt však nie je v jeho diele prvoradý. Odpor k vojne zobrazuje pomocou symbolu, sentimentality vojakov. Na cvičisku Ľudia, ktorí Ľudí zabíjali alebo budú zabíjať, ochraňovali život malého chrobáčka. Jesenský to komentuje takto: „Vlast' a kráľ, myslím, že im boli ďalekí, neviditeľní, neznámi. Chrobák so svojím krátkym životom blízky, ako ich vlastné životy. Sentimentálnosť? Dobré. Ale i tichý protest proti nezmyselnej vojne“ (TAMŽE: 30). Pri odchode na front si opäť pomáha symbolom. Tentoraz je to hrudka, ktorú si vojaci berú do vrečka ako symbol vlasti. „Hrudka zeme v našich vrečkách sa obrátila na prach a on sa pomaly presypával cez plátno. Po čase nezostalo vo vrečkách ani prachu“ (TAMŽE: 35).

Po narukovaní do armády sa kvôli svojmu presvedčeniu veľmi skoro dostáva do väzenia a čaká na popravu. Namiesto toho sa dostáva na front, kde nečaká na smrť, ale prebieha na druhú stranu. Tu ho už smrť bezprostredne neohrozuje. Dostane sa mu blahoželania od ruského vojaka, ktorý ho zatýka: „Pre vás sa už vojna skončila, pôjdete do Ruska, keď aj na Sibír. V Rusku je dobre i na Sibíri“ (TAMŽE: 32).

Jesenský svoje dojmy z Ruska vydáva pod názvom *Cestou k slobode*, čím má na mysli tak slobodu národa ako aj slobodu osobnú. Ani jedna z ciest nemá lineárny priebeh, zatiaľ čo o národnú slobodu sa bojuje za hranicami, k osobnej sa Jesenský dostáva takisto okľukou, cez ruské zajatie.

Najmladší člen odboja z nášho výberu je Mikuláš Gacek. Na front odchádza zo strednej školy a útek na rozdiel od starších kolegov od začiatku berie ako samozrejmosť, preto je jeho expozícia skrátená. Začína in medias res pri známej scéne zajímania, pričom ho mrzí, že neprebehla tak, ako si to predstavoval cestou vo vlaku. S „nepriateľskými“ dôstojníkmi si síce podali ruky, ale nepozdravil sa ako plánoval: „Na mnogaja i blagaja leta!“ a „Už tu bola hora – naša záchrana – Rusko! Zajatie!“ (GACEK 1936: 9)

Všetci traja sa neskôr stretávajú v československých légiách v Rusku. Prehodnocujú svoj vzťah k tejto zemi, ktorý si vytvorili na základe obdivu k jej literatúre. Odpor k vojne tu z nich čiastočne vyprchá, pretože nebojujú viac po boku nenávidených Maďarov a majú pred sebou víziu slobodnej vlasti.

Druhý príbeh

Oproti trom postavám hrdinského príbehu revolucionára, ktorý všetko vsádza na neistú kartu, stojí príbeh obyčajného človeka, ktorý necíti potrebu meniť chod dejín. Jeho reprezentantom je Gacekov rovesník (obaja narodení v roku 1895), vojak Ondrej Murín. Pre tento príbeh je príznačné, že tu moment dezercie chýba.

Ondrej Murín v roku 1983 ako osemaosiemdesiatiročný učiteľ vo výslužbe posielal svoje tridsaťstránkové pamäti do Vojenského historického archívu. Z textu tušíme inšpiráciu jednak učebnicou dejepisu (začína od atentátu Gavrilla Principa v 1914), jednak vlastnými zápiskami a spomienkami. Ako devätnásťročný študent učiteľského ústavu je odvedený do armády. Vo víťaznej bitke pri Grliciach sa dostáva do zajatia. Sibírske túžby po domove sa mu splnia v roku 1920, keď sa šťastne dostáva na Slovensko, kde doštuduje a až do dôchodku pôsobí ako učiteľ.

Na rozdiel od predchádzajúcich textov objavujeme v Murínových pamätiach vyhýbanie sa vyhraňovaniu národnostných tém. Neodchádza na front ako uvedomelý národnár, odpor k boju proti vyššie menovaným „bratom Rusom“ vníma iba zvonka. Spomína, ako videl na českých vagónoch nápis „Červený šátečku, kolem se toč, ideme na Rusi [sic!], nevíme proč“ (MURÍN 1983: 4), rozprávač príbehu však nezaujíma k tomuto heslu nijaký postoj, podáva ho ako holú objektívnu informáciu. Podobne (len s mierne negatívnym hodnotením) informuje svojho čitateľa aj o československých légiách. Ich vzdialené boje predstavujú prekážku pri ceste zajatcov smerom na západ.

Murín predstavuje sám seba ako lojálneho občana, jeho lojalita ale neznamená, že by bol menej aktívny než jeho uvedomelí spolubojovníci (uvedomujem si vratkosť tohto pomenovania). Ešte pred odchodom na front žiada o prevelenie do iného pluku (pričom je príznačné, že sa chce dostať z pluku s nemeckým velením do pluku so zrozumiteľnejšou maďarčinou). Z boja nezuteká, zajmú ho ako raneného, v zajateckom tábore organizuje spevokol, so spoluzajatcami hrá divadlo pre miestnych sibírčanov, venuje sa športu. Keď sa počas občianskej vojny naskytne príležitosť, s niekoľkými spoluzajatcami zuteká z tábora, dostávajú sa do Leningradu, odkiaľ ich v roku 1920 rakúsko-uhorské veľvyslanectvo nasmeruje do Viedne, tu sa náš hrdina rozlúči so svojimi spolustrážníkmi maďarskej národnosti a pokračuje domov na Sliač.

V krátkosti zhrnuté, v Murínovom príbehu odchádza na front lojálny občan Rakúsko-Uhorska a vracia sa lojálny občan Československej republiky, ktorý videl Leningrad, „revolučnú pôdu, kde zaznel výstrel Aurory ako povel“ (TAMŽE: 25). V závere jeho pamätí si neodpustí poznámku, ktorá opäť znie ako citát z učebnice dejepisu: „Rakúsko-Uhorská monarchia, žalár národov, zmizla z dejín sveta. Vznikli mnohé samostatné štáty. Medzi nimi ťažko vytúžená, vydobytá Československá republika. Splnilo sa proroctvo básnika: ‚Slováci ožili, pravda za stôl sadla‘ “ (TAMŽE: 27).

Nie je ľahké posúdiť Ondreja Murína ako historickú postavu. V každej časti svojej životnej cesty sa správal úplne korektne. Ak sa naňho pozrieme z pohľadu monarchie, bol skvelý vojak, z pohľadu prvej republiky a iste aj samostatného Slovenska a povojnového Československa bol výborný učiteľ. V jeho texte však nájdeme určité nezrovnalosti, hlavne čo sa týka otázky

národného povedomia a vzťahu k formujúcej sa republike. Ospravedlniť ho sčasti môže to, že na rozdiel od prvých troch autorov nebol spisovateľ. Navyše jeho text vzniká s najväčším odstupom, do veľkej miery čerpá zo spomienok, ktoré podľa Kunderu nie sú opakom zabúdania, ale jeho formou (KUNDERA 2004: 16).

Záver

Podčiarknuté a zhrnuté, máme tú česť so štyrmi historickými postavami, z ktorých si traja v situácii double bindu vybrali progresívnejšiu možnosť, a jednu, ktorá ostala pri overenom modeli správania. Ak sa vrátíme k obrazu z Melvilla, traja vyskočili z člnu, aby hľadali nový a jeden sa presne podľa Stubbovej rady držal člna, až kým sa tento nepotopil.

PRAMENE

GACEK, Mikuláš. *Sibírske zápisky*. Martin: Matica slovenská, 1936

JESENSKÝ, Janko. *Cestou k slobode*. Liptovský Sv. Mikuláš: Tranoscius, 1946

MELVILLE, Herman: *Biela veľryba*. Bratislava: Tatran, 1987 [1851]

MURÍN, Ondrej. *Spomienky účastníka prvej svetovej vojny*. Vojenský historický archív Bratislava, spis SZ-X-404 [vložené 1983]

TAJOVSKÝ, Jozef Gregor. „Rozprávky z Ruska“. In Tajovský, Jozef Gregor. *Dielo V*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956 [1920]

LITERATÚRA

KUNDERA, Milan. *Můj Janáček*. [Brno: Atlantis, 2004](#)

MACHO, Peter. „Štefánik ako mýtus a symbol v historickom vývoji“. *Slovenský národopis* 49, 2001, č. 3, s. 314–327

MIKULOVÁ, Marcela. *Tajovského obrodenecká moderna*, Bratislava: Kalligram, 2005

PANOVOVÁ, Ema. „Sociálne motívy v slovenskej literatúre a ich ruské stimuly“. In Panovová, Ema. *Stopäťdesiat rokov slovensko-ruských literárnych vzťahov*. Bratislava: Veda, 1994

ZAJAC, Peter. *Sen o krajine*. Bratislava: Kalligram, 1995

RESUMÉ

Príspevok sa venuje fenoménu dezertérstva z rakúsko-uhorskej armády na ruskú stranu počas prvej svetovej vojny tak, ako bol zachytený vo vybraných dielach slovenských spisovateľov tohto obdobia. Vybrané texty sú z diel rovesníkov Jozefa Gregora Tajovského a Janka Jesenského, narodených v roku 1874 a vtedajších gymnazistov Mikuláša Gacka a Ondreja Murína, oboch narodených v roku 1895. Traja z autorov sa počas vojny rozhodli opustiť armádu nepriateľskej vlasti, aby sa pridali na stranu milovaného „nepriateľa“, k zahraničným légiám. Posledný z menovaných až do poslednej chvíle zachovával vernosť armáde, do ktorej bol odvedený. Príspevok reflektuje komplikovanosť vypätej historickej situácie, v rôznej miere zachytenú v dielach uvedených autorov. Nesnaží sa moralizovať, ale načrtáva možnosť morálneho hodnotenia postojov historických i literárnych postáv z tohto obdobia.

SUMMARY

The main issue of the essay is the desertion from the Austro-Hungarian Army to Russia during the World War I as represented in selected works by Slovak writers of that period. Two of the authors, Jozef Gregor Tajovský and Janko Jesenský, were born in 1874; the other two, Mikuláš Gacek and Ondrej Murín had to face the war as high school graduates at the age of nineteen. During the war, three of these authors decided to abandon the army of their hostile homeland to join the beloved „enemy“, i.e. the Czechoslovak legions in Russia, while only one of them retained his loyalty. The paper focuses on the complicated character of the historical situation and its reflection in literature, avoiding direct moralizing but trying to outline possible ethic evaluation of the attitudes attributed both to fictional characters and real individuals of the cataclysmal period.